

Η ΕΝ ΤΗΙ ΑΡΧΑΙΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΙ
ΨΥΧΟΜΑΝΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΘΝΗΣΚΟΝΤΩΝ

Γεώργιος Η. Οικονόμος

† 21 Ιουνίου 1951

ὅς μετὰ ζώντων θ' ὅτ' ἦν
ἦκου' ἄριστα, νῦν τε τῶν τεθνηκότων.

(ΣΟΦ. Φιλ.)

Φέρεται ὅτι παρὰ τῶ σημερινῶ Ἑλληνικῶ λαῶ ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι ὁ ἄνθρωπος πλησιάζων πλέον τὸν θάνατόν του, ἰδίᾳ δὲ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους του, ἀποκτᾷ τὸ προφητικὸν χάρισμα τοῦ προλέγειν τὰ μέλλοντα εἰς τοὺς γνωστούς του ἢ εἰς τοὺς περὶ ἑαυτόν¹.

Θὰ ἐξετάσω πρῶτον τὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Γραμματείᾳ, Ἑλληνικῇ καὶ Λατινικῇ, σχετικὰ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο χωρία, καὶ ἔπειτα θὰ προσπαθῆσω νὰ ἐρμηνεύσω τὴν πιθανὴν προέλευσιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἐπίσης ἐξ ἀρχαίων μαρτυριῶν.

Πρὶν ἢ ἐξετάσω τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς Πλατ. Ἀπολογίας Σωκρ. 38c, τὸ ὁποῖον ἔδωκε καὶ τὴν ἀφορμὴν εἰς τὴν μελέτην ταύτην, ἐπιθυμῶ νὰ ὑπομνήσω ὅτι ἤδη παρ' Ὀμήρῳ ἔχομεν ὀλίγα, ἴσως δύο μόνον, παραδείγματα τοῦ φαινομένου τούτου, παραδείγματα ὅμως τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐπέδρασαν εἰς ὅλον τὸν μετὰ ταῦτα χρόνον διὰ τὴν ἀντίληψιν ἣτις ἐπεκράτησε.

Ἐν Ἰλιάδι Π 844 ἐξ. λέγεται ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἔκτορος τρωθεὶς Πάτροκλος διαβλέπει ὅτι δὲν τὸν ἐφόνευσε κυρίως ὁ Ἔκτωρ, ἀλλὰ ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων: «*Ἦδη νῦν, Ἔκτορ, μεγάλ' εὐχεο' σοὶ γὰρ ἔδωκεν/νίκην Ζεὺς Κρονίδης καὶ Ἀπόλλων, οἳ με δάμασσαν*» ἀλλὰ παρατηρεῖ, «ἐν Ὀμηρικῶ προαναφωνήσεως σχήματι»

¹ Πρβλ. τὴν ἔκδοσιν ΠΛΑΤΩΝΙΚΩΝ διαλόγων ὑπὸ Σπ. Μωραΐτου τόμ. Α', σελ. 306. Ἐκ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας δὲν ἐγένετο δυνατόν νὰ μάθω ἂν ὄντως σφύζεται πού ἐν τῶ Ἑλληνικῶ λαῶ τοιαύτη δοξασία. Ἐπίσης ἀνέτρεξα καὶ εἰς τοῦ ΦΑΙΔ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ τὸ ἔργον «Βυζαντινῶν βίος καὶ Πολιτισμὸς» εἰς τὸν σχετικὸν τέταρτον τόμον, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται τι.

Καὶ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς οὕτω λέγει ἡ Brunhild εἰς τὸ Siegfriedlied (Edde): «Setz dich nieder, Gunther, ich todbereite will dir wahrsachen». Καὶ νεότεροι ποιηταὶ ὡς ὁ WILDENBRUCH (1845-1909) ἐν Herald, σελ. 122: «Die Schattenhand des Todes reisst prophbezeiend Aug' und Ohr mir auf».

Θεμελιώδες βιβλίον διὰ τὰ ζητήματα ταῦτα εἶναι τοῦ BOUCHÉ-LECLERCQ, Histoire de la divination dans l'antiquité, τόμ. 1-4, Παρίσιοι 1879-82. Ἐλάχιστά

τινα λέγει ὁ Nägelsbach ἐν Homer. Theologie 3η ἐκδ. 1844, σελ. 376 (268). Ὀλίγα τινὰ διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο παρατηρεῖ καὶ ὁ Γ. Κωνσταντινίδης ἐν Ὀμηρικῇ Θεολογίᾳ, Κωνσταντινούπολις 1876, σελ. 212.

Δὲν ἠδυνήθην παρ' ὄλας τὰς προσπαθείας μου νὰ ἴδω τὴν πραγματείαν τοῦ ALBERTI, De aegrotorum vaticiniis, Halle 1724. Ὡς μοι ἀνεκοίνωσεν ὁ ἐν Βερολίνῳ κ. Dr. H. DITTEN ὁ ἀκριβὴς τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι Michael Alberti (Praes.) JACOBUS LASSECK (Resp.) Dissertatio (- - -) de vaticiniis aegrotorum, Halle-Magdeburg 1724. Ὁ κ. Ditten εὗρε τὸν τίτλον τοῦτον τοῦ βιβλίου εἰς τὸν κατάλογον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου: The British Museum, Catalogue of Printed Books, τόμ. 2, Ann Arbor 1946, σελ. 65. Τοῦ ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν πολλὰς εὐχαριστίας.

(ΕΥΣΤΑΘ. 1089) μετά τινος στίχου (851) θὰ σοῦ εἶπω, θὰ προφητεύσω, κἄτι ἄλλο: καὶ τὸ ἰδικόν σου τέλος ἐπίκειται, θὰ σὲ φονεύσῃ ὁ Ἀχιλλεύς: «ἄλλο δέ τοι ἐρέω, σὺ δ' ἐνὶ φρεσὶ βάλλεο σῆσιν/οὐ θὴν οὐδ' ἀπὸς δηρὸν βέη, ἀλλὰ τοι ἦδη/ἄγχι παρέστηκεν θάνατος καὶ μοῖρα κραταιή,/χερσὶ δαμέντ' Ἀχιλλῆος ἀμύμονος Αἰακίδαο». Εἰς τὸ Ὀμηρικόν τοῦτο χωρίον ὁ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, ἔ.ἀ., παρατηρεῖ ὅτι τοῦτο εἶναι παλαιὸν ἦδη δόγμα, ἢ προφητικὴ τουτέστι δύναμις τῆς ἀπαλασσομένης τοῦ σώματος ψυχῆς, τῆς ὡς ἐκ τούτου ἀποκτώσης πάλιν τὴν θεῖαν αὐτῆς δύναμιν: ἔστι δὲ δόγμα παλαιὸν ὡς ὅτι ἀπαλασσομένη σώματος ἢ ψυχῆ καὶ θεῖα φύσει ἐγγίζουσα ἔχει τι μαντικῆς.

Τὸ δεύτερον χωρίον εἶναι ἐπίσης ἐν τῇ Ἰλιάδι, X 330 ἐξ. Πληγωθεὶς ἐκεῖ ὁ Ἔκτωρ θανασίμως ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως παρακαλεῖ αὐτὸν νὰ δώσῃ τὸ νεκρὸν σῶμά του εἰς τοὺς οἰκείους του διὰ νὰ τὸν καύσουν οἱ συμπολιταὶ του, Τρῶες καὶ Τρωάδες (Τρώων ἄλοχοι), καὶ νὰ μὴ τὸν ἀφήσῃ νὰ τὸν φάγουν οἱ κύνες. Ὁ Ἀχιλλεύς ἐξοργισθεὶς τοῦ λέγει ὅτι τὸν παρακαλεῖ ματαίως διὰ τοῦτο, διότι θὰ ἤθελε νὰ εἶχε τὸ θάρρος καὶ τὴν δύναμιν νὰ τὸν διαμελίσῃ καὶ τὸν καταφάγῃ δι' ὅσα τοῦ ἔκαμεν («αἶ γάρ πως αὐτόν με μένος καὶ θυμὸς ἀνείη/ὦμ' ἀποταμνόμενον κρέα ἔδμεναι, οἷα μὲ ἔοργας»).

Ξεψυχῶν (καταθνήσκων) ὁ κορυθαίολος Ἔκτωρ τοῦ λέγει: τὸ ἐφραναζόμεν ὅτι θὰ τὸ ἠρνέισο διότι τὸ βλέπω καὶ τὸ ξέρω ὅτι ἔχεις σκληρὰν ψυχὴν («ἦ γὰρ σοί γε σιδήρεος ἐν φρεσὶ θυμὸς»), ἀλλ' ὅμως πρόσεξε μήπως σοῦ γίνω ἀφορμὴ ὀργῆς ἐκ μέρους τῶν θεῶν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ὅπου θὰ σὲ φονεύσουν ὁ Πάρις καὶ ὁ Ἀπόλλων εἰς τὰς Σκαιὰς Πύλας («φράζεο νῦν, μὴ τοί τι θεῶν μήνιμα γένωμαι/ἤματι τῷ ὅτε κέν σε Πάρις καὶ Φοῖβος Ἀπόλλων/ἔσθλὸν ἐόντ' ὀλέσωσιν ἐνὶ Σκαιῆσι πύλῃσιν»). Εἰς ταῦτα ὁ προμνημονευθεὶς ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, ὁ πολυμαθέστατος, παρατηρεῖ (1273): εὔ γινώσκων προμαντεύεται τὸν τοῦ Ἀχιλλέως θάνατον—ἢ τοῦ Ἔκτορος ψυχῆ, ὡς καὶ πρὸ τούτου ἢ τοῦ Πατρόκλου, ἀπαλαττομένη τοῦ σώματος ἦδη καὶ κατὰ σημεῖον ὅσον ἐφαπτομένη αὐτοῦ, προορᾷ τὸ μέλλον καί, ὡς εἴρηται, προλέγει τῷ Ἀχιλλεῖ—ὅτι δὲ πρὸς τὸ θανεῖν ὧν ὁ Ἔκτωρ ταῦτα εἶπε, δηλοῖ ὁ ποιητὴς φάμενος «ὡς ἄρα μιν εἰπόντα τέλος θανάτοιο κάλυψε».

Ἀμφότερα τὰ χωρία ταῦτα τῆς Ἰλιάδος II 844 ἐξ. καὶ X 330 ἐξ. εἶναι συνειδητῶς καθ' ὅμοιον τρόπον ἐπεξεργασμένα¹. Τοῦτο δεικνύει ἔν τινι μέτρῳ ὅτι ἡ γνώμη ἢ ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ τῆς προφητικῆς δυνάμεως τῶν καταθνησκόντων ἦτο ἀρκετὰ διαδεδομένη. Καὶ ἐν Ὀδυσσεΐᾳ λ 60 ἐξ. ἡ ψυχὴ τοῦ Ἑλπήνορος παρακαλεῖ τὸν Ὀδυσσεά νὰ θάψῃ τὸ ἐν τῇ νήσῳ Αἰαίῃ ἄταφον σῶμά της καὶ τοῦ προλέγει ὅτι: «οἶδα γὰρ ὡς ἐνθένδε κίων δόμον ἐξ Αἴδαο/νῆσον εἰς Αἰαίην σχήσεις εὐεργέα νῆα».

Ὁ Ἑλπήνωρ ὡς νεκρὸς ἔχει ὑπὲρ πᾶσαν ζῶσαν ἀνθρωπίνην δύναμιν ἀνεπτυγμένην τὴν δυνατότητα τοῦ νὰ γνωρίζῃ καὶ προορᾷ, ὅπως καὶ ἡ σκιά («ψυχὴ») τοῦ Πατρόκλου Ἰλ. Ψ 80 ἐξ., πρβλ. τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα. Ἀλλὰ καὶ ζῶα ὡς οἱ ἵπποι τοῦ Ἀχιλλέως προμαντεύουν πρβλ. Ἰλ. T 408 ἐξ. ὅσα λέγει ὁ ἵππος Ξάν-

¹ Ὁ LEAF παρατηρεῖ: «The similarity between the deaths of Hector and Patroclus is evidently intentional».

θος. Διάφορον τῶν προκειμένων χωρίων εἶναι ὅ,τι ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. Ψ 65 ἐξ.) προλέγει εἰς τὸν Ἀχιλλεῖα ὅτι τοῦ εἶναι μοῖρα νὰ πέσῃ ὑπὸ τὸ τεῖχος τῶν «εὐηφενέων», τῶν «καλῶς χρωμένων τῷ ἀφένῳ», τῷ πλούτῳ, Τρώων¹. Οἱ νεκροὶ λοιπὸν ἐν τῷ Ἄδῃ γνωρίζουν περὶ τοῦ μέλλοντος περισσότερα παρὰ οἱ ἐν τῇ ζωῇ².

Ἐκ τοῦ Ὀμήρου ἐρχόμεθα εἰς τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἐν τῇ Γραμματεία τῶν διαμέσων τούτων ἐτῶν δὲν εὐρίσκονται ἢ δὲν ἐσώθησαν ἄλλα χωρία, ὅπου νὰ γίνεται ρητὴ μνεία τοιαύτης χρησμοφδίας. Σημειωτέον ὅτι πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος ἔχομεν παραδείγματα τινὰ μὴ συνειδητῆς, οὕτως εἰπεῖν, χρησμοφδίας εἰς χωρία τοῦ Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῶ τοῦ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ (στίχ. 1348 - 1396), ὅπου ὁ τυφλὸς Οἰδίπους ἐξηγηρωμένος ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὰς συμφορὰς ἀποτείνεται πρὸς τὸν Πολυνείκη καὶ τοῦ προφητεύει τὸ κακὸν τέλος αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του. Λέγει ὁ Οἰδίπους εἰς τὸν Πολυνείκη ὅτι δὲν ὠφελεῖ νὰ κλαίῃ τώρα πλέον πὺρ τὸν βλέπει εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν (1358) ἀφοῦ αὐτός (Πολυν.) εἶναι τρόπον τινὰ ὁ φονεὺς τοῦ ἰδίου του πατρός (*οὐ κλαυτὰ δ' ἐστίν, ἀλλ' ἐμοὶ μὲν οἰστέα τὰδ', ἕωσπερ ἂν ζῶ, σοῦ φονέως μεμνημένος*), διότι αὐτός (ὁ Πολυν.) πταίει καὶ εὐρίσκεται ὁ Οἰδίπους εἰς τὰ σημερινὰ του βάσανα (*σὺ γὰρ με μόχθῳ τῷδ' ἔθηκας ἔντροφον*) καὶ περιπλανώμενος ζητιανεύει τὴν καθημερινὴν τροφήν του ἀπὸ ἄλλους (*σὺ μ' ἐξέωσας· ἐκ σέθεν δ' ἀλώμενος/ἄλλους ἐπαιτῶ τὸν καθ' ἡμέραν βίον*). Καὶ ἔρχεται ἔπειτα ἡ χρησμοφδία ἐκ μέρους τοῦ Οἰδίποδος: τὴν πόλιν Θήβας δὲν θὰ ἠμπορέσῃς ποτὲ νὰ κυριεύσῃς, ἀλλὰ θὰ πέσῃς πρότερον μολυσμένος μὲ τὸ αἷμα τοῦ ἀδελφοῦ σου, καὶ αὐτὸς πάλιν μὲ τὸ ἰδικόν σου αἷμα (*οὐ γὰρ ἔσθ' ὅπως πόλιν — Θήβην — κείνην ἐρείψεις, ἀλλὰ πρόσθεν αἵματι/πεσεῖ μιανθεῖς χά σύναιμος ἐξ ἴσου*). Θὰ φονευθῆς, ἐξακολουθεῖ (1388), ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἀδελφοῦ σου, ἀπὸ τὸν ὅποιον καὶ ἔχεις ἐκδιωχθῆ (*συγγενεῖ χερσὶ θανεῖν κτανεῖν θ' ὑφ' οὐπερ ἐξελέηλασαι* 1387). Ὁ Οἰδίπους αἰσθάνεται ὅτι πλησιάζει τὸ τέλος του καὶ δὲν δύναιται νὰ τὸ ἀποφύγῃ (*ὦ παῖδες, ἦκει τῷδ' ἐπ' ἀνδρὶ — ἐμοὶ Οἰδ. — θέσφατος βίου τελευτή, κούκέτ' ἔστ' ἀποστροφή* 1472 ἐξ.). Ἐντὸς ὀλίγου ἔρχεται ὁ Ἄγγελος (1579) διὰ νὰ ἀγγείλῃ τὸν θάνατον τοῦ Οἰδίποδος (*ἄνδρες πολῖται, ξυνομοματάως μὲν ἂν τύχοιμι λέξας Οἰδίπουν ὀλωλότα*, πρβλ. καὶ στίχ. 1581-1649). Καὶ δίδει, ἐπιμόνως ἐρωτώμενος, περιγραφὴν τοῦ τέλους του.

Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ ἐν τῇ Ἀπολογία Σωκράτους (§ 29 ἐξ.) λέγει ὅτι ὁ Σωκράτης ἐλεεινολόγει τὸν πλούσιον ἐκ βυρσοδεψικῆς Ἄνυτον (*ιδὼν αὐτὸν παριόντα*), διότι ὁ κατήγορός του Ἄνυτος δὲν ἐφαίνετο, δὲν ἦτο εἰς θέσιν, νὰ γνωρίζῃ ποῖος ἐκ τῶν δύο των, αὐτὸς ἢ ὁ Σωκράτης, κατώρθωσεν εἰς τὴν ζωὴν σπουδαιότερα καὶ ὠφελιμώτερα πράγματα, πράγματα δηλ. τὰ ὅποια θὰ ἔχουν αἰωνίαν ἀξίαν (*οὐκ ἔοικεν εἰδέναι ὅτι ὀπότερος ἡμῶν καὶ συμφορώτερα καὶ καλλίω εἰς τὸν αἰεὶ χρόνον διαπέπρακται*). Διότι αὐτὸς πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ πραγματικὸς νικητῆς. Ἀλλά, λέγεται ὅτι εἶπεν ὁ Σωκράτης, καὶ ὁ Ὀμηρὸς εἰσάγει μερικὸς ἥρωας οἱ ὅποιοι ἀποθνήσκοντες

¹ Πρβλ. WILAMOWITZ, Hom. Unters. 323, Ameis ἐν Anhang Ἰλιάδος Ψ 81, καὶ ἐκδοσὶν Ἰλιάδος ὑπὸ Koch ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ.

² Πρβλ. MARTIN P. NILSSON, Geschichte der griechischen Religion, τόμ. 1, Μόναχον 1941, σελ. 157.

προλέγουν τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι (*ἀνέθηκε μὲν καὶ Ὅμηρος ἔστιν οἷς τῶν ἐν καταλύσει τοῦ βίου προοιγνώσκων τὰ μέλλοντα*) διὰ τοῦτο θέλω καὶ ἐγὼ κάτι νὰ προείπω (*βούλομαι καὶ ἐγὼ χρησιμωδῆσαί τι*). Συναναστρέφην καὶ ἐγὼ κάποτε ἐπ' ὀλίγον χρόνον μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀνύτου καὶ μοῦ ἐφάνη ὅτι δὲν ἦτο ἄνθρωπος νωθρός, δὲν ἦτο τις ὀκνηρὸς ἄνθρωπος. Δὲν θὰ διαμείνη λοιπὸν εἰς τὴν «δουλοπρεπῆ διατριβήν», εἰς τὸν δουλοπρεπῆ τρόπον τῆς ζωῆς, τὸν ὁποῖον ὁ πατήρ του τοῦ προδιέγραψε, ἀλλὰ, προλέγει ὁ Σωκράτης, ἐπειδὴ εἶναι ἄνευ «σπουδαίου ἐπιμελητοῦ» θὰ περιπέσῃ μόνος του εἰς τινὰ «αἰσχρὰν ἐπιθυμίαν» καὶ θὰ γίνῃ διεστραμμένος τὴν φύσιν (*προβήσεται πόρρω μοχθηρίας*). Ἐξ αἰτίας τούτου ὁ Ἄνυτος καὶ μετὰ θάνατον ἔχει κακὴν φήμην (*καὶ τετελετηκῶς τυγχάνει κακοδοξίας*), ὁ δὲ Σωκράτης μὲ ὄλην τὴν ἐκ φθόνου (*διὰ τὸ μεγαλύνειν ἑαυτὸν*) προκληθεῖσαν καταδικαστικὴν ἐναντίον του ἀπόφασιν *δοκεῖ θεοφιλοῦς μοίρας τετυχηκέναι ἐπιδειξάμενος τῆς ψυχῆς τὴν ῥώμην*. Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ διηγείται ἐκεῖ ὅτι ὁ νέος οὗτος (τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα δὲν παρεδόθη) *ἦσθεις οἴνω οὔτε νυκτὸς οὔτε ἡμέρας ἐπαύετο πίνων καὶ ἀπέβη ἄχρηστος καὶ δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τοὺς φίλους του καὶ διὰ τὴν πόλιν*. Ἐξεπληρώθη λοιπὸν ἡ χρησιμωδία τοῦ Σωκράτους ὡς πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Ἀνύτου. Ἀλλ' ὁ Ἄνυτος τί ἀπέγινε; Ὑπάρχει παράδοσις (ΘΕΜΙΣΤ. 20, 239 c) ὅτι ἀπέθανε μετὰ πολυτάραχον βίον τὸν διὰ λιθοβολισμοῦ θάνατον (πρβλ. JOANNES KIRCHNER, Pro sographia Attica, τόμ. Α', σελ. 91 ἀρ. 1324, καὶ WILAMOWITZ, Aristoteles und Athen 1, σελ. 128).

Παρὰ τῷ αὐτῷ ΞΕΝΟΦΩΝΤΙ (ΚΠ 8, 7, 6 ἐξ.) φέρεται ὅτι ὁ Κῦρος «*μάλα δὴ πρεσβύτης ὢν*» καὶ ἰδὼν ὄνειρον ὅτι «*προσελθὼν κρείττων τις ἢ κατ' ἄνθρωπον*» εἶπεν εἰς αὐτὸν ὅτι ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἀποθάνῃ, θὰ ἀπέλθῃ εἰς τοὺς θεοὺς («*ἤδη γὰρ εἰς θεοὺς ἄπει*»). Φοβηθεὶς ἐκάλεσε τοὺς παῖδάς του, τοὺς φίλους καὶ «*τάς Περσῶν ἀρχάς*» ὡς «*παρεστῶτος ἤδη τοῦ τέλους τοῦ βίου αὐτῷ*» καὶ ἔδωκε συμβουλὰς εἰς αὐτοὺς ἀφοῦ ἔκαμε ἐκτενῆ ἀνασκόπησιν τοῦ πολυλείρου βίου του. Λέγει λοιπὸν ὅτι «*διαλυομένου τοῦ ἀνθρώπου, δηλὰ ἐστὶ ἕκαστα ἀπύοντα πρὸς τὸ ὁμόφυλον πλὴν τῆς ψυχῆς· αὕτη δὲ μόνη οὔτε παροῦσα οὔτε ἀπιοῦσα διαφαίνεται*». Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι «*οὐδὲν ἐστὶν τῶν ἀνθρωπίνων ἐγγύτερον θανάτῳ ὕπνου*» θὰ ἐπαληθεύσῃ τὸ ὄνειρόν του περὶ ἐπικειμένου θανάτου του, διότι κατὰ τὸν ὕπνον (καὶ πολὺ βέβαια περισσότερον κατὰ τὸν θάνατον) ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καταφαίνεται θειοτάτῃ («*divinior*» βλ. κατωτέρω) «*καὶ τότε τι τῶν μελλόντων προορᾷ· τότε γάρ, ὡς εἰοικε, μάλιστα ἐλευθεροῦται*».

Περίφημον ὅμως διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ρητὴν μνειάν τῆς συνειδητῆς χρησιμωδίας εἶναι καὶ παραμένει τὸ ἐν τῇ Πλατωνικῇ Ἀπολογία τοῦ Σωκράτους χωρίον (38 c), ὅπου ὁ Σωκράτης μετὰ τὴν καταδίκην του κάμνει ἀποστροφὴν πρὸς τοὺς καταδικάσαντας αὐτὸν διὰ τῆς ψήφου των (δηλ. μᾶλλον πρὸς ὅλον σχεδὸν τὸν Ἀθηναϊκὸν λαόν), εἶτα δὲ πρὸς τοὺς δώσαντας ἀθροιστικὴν δι' αὐτὸν ψήφον.

Ἐν παρόδῳ παρατηρῶ ὅτι ὁ Σωκράτης, φαίνεται, ἦτο φίλος τῆς μαντικῆς καὶ προφητικῆς καὶ ἔλεγεν ὅτι ἂν θέλῃ κανεὶς νὰ ὠφεληθῇ ὑπεραιρόμενος τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας, πρέπει νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν μαντικὴν, καὶ δὴ μὲ πίστιν πρὸς αὐτὴν

ὡς ἐκδήλωσιν τῆς γνώμης τῶν θεῶν. Τότε δὲν θὰ αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἔρημον ἐν τῷ κόσμῳ¹.

Ἐχει λοιπὸν ἤδη ἐν τῇ δίκῃ ληφθῆ ἡ ἀπόφασις τῆς καταδίκης του καὶ ὁ Φιλόσοφος ἀκούει αὐτὴν μετ' ἄκρας ἀταραξίας. Ἐκφράζει μόνον τὸ παράπονον ὅτι διὰ τὸν ὀλίγον καιρὸν ποῦ ἦτο δυνατὸν νὰ ζήσῃ ἀκόμη ἕνεκα τῆς προκεχωρηκυίας ἡλικίας του (*ὄρατε δὴ τὴν ἡλικίαν ὅτι πόρρω ἤδη ἐστὶ τοῦ βίου, θανάτου δὲ ἔγγυς*) θὰ δώσουν ἀφορμὴν, ἕνεκα τῆς καταδίκης του, εἰς τοὺς βουλομένους τὴν πόλιν λαιδορεῖν. Ἀφῆκα, λέγει ὁ Σωκράτης, νὰ καταδικασθῶ οὐχὶ ἀπορία λόγων ἀλλὰ διότι δὲν ἤμπορῶ νὰ εἶμαι ἀυθάδης ἢ ἀναίσχυντος (*ἀλλ' ἀπορία τόλμης καὶ ἀναίσχυντίας*) καὶ δὲν ἤμπορῶ νὰ λέγω πρὸς σᾶς τοιαῦτα, τὰ ὅποια θὰ ἠκούετε εὐχαρίστως μὲ ἡδονήν. Ἐμέ, λέγει περαιτέρω, δὲν εἶδετε νὰ θρηνῶ καὶ νὰ ὀδύρωμαι καὶ νὰ κάμνω πράγματα ἀνελεύθερα καὶ ἀνάξια ἐμοῦ. Προσθέτει καὶ ἄλλα τινὰ ἐπιτιμητικὰ τῆς πράξεως τὴν ὁποίαν ἔκαμαν οἱ καταδικάσαντες αὐτὸν δικασταί, καὶ καταλήγει εἰς τὴν ἀποστροφὴν πρὸς αὐτοὺς ὅτι ἐπιθυμεῖ πρὸς τοὺς καταψηφισαμένους αὐτὸν *χρησμοφθεῖναι, ἐνταῦθα ἐν ᾧ μάλιστα ἄνθρωποι χρησμοφδοῦσιν, ὅταν μέλλωσιν ἀποθανεῖσθαι*. Μετὰ τὸν θάνατόν του, λέγει, θὰ τῶν ἔλθῃ τιμωρία πολὺ χαλεπωτέρα τῆς καταδίκης του, διότι θὰ παρουσιασθῶν πολὺ περισσότεροι καὶ χαλεπάτεροι διὰ νὰ τοὺς ἐλέγχουν δι' ὅσα πράττουν (*διδόναι ἔλεγχον τοῦ βίου*) καὶ διὰ τὴν ζωὴν ποῦ κάνουν καὶ διὰ τὸν τρόπον ποῦ σκέπτονται (*ὄνειδίζειν ὑμῖν ὅτι οὐκ ὀρθῶς ζήτε, οὐ καλῶς διανοεῖσθε*).

Τριακόσια σχεδὸν ἔτη μετὰ τὸν Πλάτωνα ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ ὁ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, διηγεῖται ἐν τῇ «Ἱστορικῇ Βιβλιοθήκῃ» 19, 11 (ἔκδ. Fischer, τόμ. 4 σελ. 23) ὅτι ἡ Εὐρυδίκη, «προεστηκυῖα τῆς βασιλείας κατὰ τὴν Μακεδονίαν» (ἐν ἔτει 317 π. Χ.) ἠτήθη ὑπὸ τῆς Ὀλυμπιάδος τῆς μητρὸς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἠναγκάσθη νὰ αὐτοκτονήσῃ². Ἡ Ὀλυμπιάς μετὰ τὴν νίκην τῆς ἐφάνη ἀγρία ἐν τῇ ἐκδικήσει τῆς καὶ ἐφόρευσε πλείστους ὄσους Μακεδόνας, ὥστε ἐπιλέγει ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ: *ἐν τοιοῦτοις παρανομήμασι πληροῦσα τὸν ἑαυτῆς θυμὸν ταχὺ πολλοὺς τῶν Μακεδόνων ἐποίησε μισῆσαι τὴν ὀμότητα· οὗτοι πάντες ἀνεμνησκοντο τῶν Ἀντιπάτρου λόγων, ὅς καθάπερ χρησμοφθῶν ἐπὶ τῆς τελευτῆς παρεκελεύσατο μηδέποτε συγχωρῆσαι γυναικὶ τῆς βασιλείας προστατῆσαι*.

Ἡ χρησμοφθία ὅμως δὲν εἶναι μόνον τῶν μελλοθανάτων ἴδιον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνθουσιῶντων τ.ἔ. τῶν θεολήπτων τῶν εὐρισκομένων ἐν θείᾳ ἐκστάσει. (Ἐν ΠΛΑΤ. Φαίδρω 241 e ἐνθουσιάζουν αἱ Νύμφαι) (πρβ. καὶ ἀνωτέρω). Τοῦτο εἶναι καὶ τῆς ψυχῆς ιδιότης ἣτις ἐνθουσιάζουσα «ἔξω σαυτῆς γίγνεται» (ΠΛΑΤ. Ἰων 535 b).

Τὸ «χρησμοφθεῖν» εἶναι κυρίως ὄχι ἀνθρώπινον ἔργον ἀλλὰ τοῦ θεοῦ, «χρησμοφθεῖν» εἶναι «θεολογεῖν» (ΣΟΥΔ.), καὶ οἱ χρησμοφθοὶ καὶ ἐν τῇ «Ἀπολογία» (22 d) καὶ ἐν τῷ Μένωνι (99 c) συμπαρατάσσονται μὲ τοὺς «θεομάντις» καὶ ἐν τῷ

¹ Ἰδ. ΞΕΝΟΦ. Ἰσομν. 4, 7, 10 (πρβλ. καὶ 1, 3, 4 καὶ 4, 3, 12): *εἰ δὲ τις μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν ὀφελεῖσθαι βούλοιο, συνεβούλευε μαντικῆς ἐπιμελεῖσθαι. Τὸν γὰρ εἰδὸτα δι' ὧν οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποις περὶ*

τῶν πραγμάτων σημαίνουσι οὐδέποτε ἔρημον ἔφη γίνεσθαι συμβουλῆς θεῶν.

² Πρβλ. DROYSEN, Ἱστορία τῶν Διαδόχων κατὰ μετάφρ. Ἰ. Πανταζίδου, Ἀθ. 1897, σελ. 248 ἔξ.

«Ἴωνι» (534 c) μὲ τούς «θεῖους μάντις». Οἱ μάντις λέγονται «θεῖοι», διότι (Μεν. 99 d) λέγουσι μὲν «ἀληθῆ καὶ πολλὰ» «ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι» διότι «κατέχονται ἐκ τοῦ θεοῦ».

Χαρακτηριστικὸν εἶναι χωρίον τοῦ Κρατύλου (396 ἐξ.) τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ. Ἐκεῖ παρίσταται ὁ Σωκράτης ἐτυμολογῶν παραδόξως διαφόρους λέξεις καὶ ὀνόματα (Ζεὺς - ζῆν, κλ.) καὶ ἀπορῶν διὰ τὴν «σοφίαν» αὐτὴν ἢ ἐμοὶ (Σωκρ.) ἐξαίφνης νῦν οὕτως προσπέπωκεν ἄρτι οὐκ οἶδ' ὁπόθεν. Ὁ Ἐρμογένης ἀπορῶν διὰ τὴν νέαν ταύτην τοῦ Σωκράτους ἐπίνοιαν, λέγει ὅτι τοῦ φαίνεται ὅτι πραγματικὰ ὁ Σωκράτης χρησμοφδεῖ (ἀτεχνῶς γέ μοι δοκεῖς, ὦ Σώκρατες, ὥσπερ οἱ ἐνθουσιῶντες ἐξαίφνης χρησμοφδεῖν).

Ἄλλο χωρίον ἐνδιαφέρον ἡμᾶς εἶναι τὸ ἐν τῇ Πολιτείᾳ (9, 586 b). Ἐκεῖ περιγράφει ὁ Σωκράτης «τούς φρονήσεως καὶ ἀρετῆς ἀπίρους», ὁ Γλαύκων δὲ εὗρισκει τὴν περιγραφὴν θαυμαστὴν καὶ ἀναφωνεῖ: Παντελῶς, ἔφη ὁ Γλαύκων, τὸν τῶν πολλῶν, ὦ Σώκρατες, χρησμοφδεῖς βίον («vitam illorum velut oraculo canis» STALLBAUM) τὴν ζωὴν τ. ἔ. τοῦ ὄχλου ζωγραφεῖς ἐξαισιῶς.

Ἄλλὰ καὶ οἱ ποιηταὶ ὡς θεόπνευστοι «κατεχόμενοι ἐκ τοῦ θεοῦ» ἔχουσι τὸ χάρισμα τοῦ προφητεύειν¹ παρ' ΟΜΗΡῸ (Ἰλ. Υ 307· βλ. καὶ Heyne αὐτόθι) λέγεται προφητικῶς διὰ στόματος τοῦ Ποσειδῶνος ὅτι ὁ Αἰνείας θὰ ἄρξῃ τῶν Τρῶων: «νῦν δὲ δὴ Αἰνείαιο βίη Τρώεσσιν ἀνάξει / καὶ παίδων παῖδες, τοί κεν μετόπισθε γένονται»². Ἐκ τούτου τοῦ χωρίου ὁρμώμενος ὁ ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ (Αἰν. 3, 97 ἐξ.) πλάττει τὴν μαντικὴν φωνὴν ἣτις λέγει εἰς τούς περιπλανωμένους Τρῶας ὅτι ἡ γῆ ἣτις πρώτη ἤγαγεν αὐτούς ἐκ τῆς ρίζης τῶν πατέρων ἢ αὐτὴ θὰ δεχθῇ αὐτούς ἐπιστρέφοντας εἰς τὸν φαιδρὸν αὐτῆς κόλπον (*eadem—tellus—vos ubere laeto / accipiet reduces*)· πρβλ. καὶ Ἰλιάδ. Τ 418 ἐξ. καὶ Φ 277 ἐξ.

—Ἡ Ἀφροδίτη (ἸΥμν. 196) προλέγει εἰς τὸν Ἀγχίστην: «σοὶ δ' ἔσται φίλος υἱός, ὅς ἐν Τρώεσσιν ἀνάξει / καὶ παῖδες παῖδεσσι διαμπερὲς ἐκγεγόνται / τῷ δὲ καὶ Αἰνείας ὄνομ' ἔσεται» κτλ.

Ἄλλὰ καὶ ἐκ τῆς Λατινικῆς φιλολογίας ἔχομεν παραδείγματα τοῦ πράγματος. Πάντως ἀπομιμήσεις Ὀμηρικῶν. Παρὰ ΒΙΡΓΙΛΙῸ (Αἰν. 10, 736 ἐξ.) ὁ Ὀρώδης πληγωθεὶς θανασίμως προλέγει εἰς τὸν Μεξέντιον, βασιλέα τῶν Τυρρηκῶν τὸν μέλλοντα θάνατόν του: «*jacet altus Orodes (- - -)*», *Ille autem expirans*: «*Non me, quicumque, es, inulto, / victor, nec longum laetabere; te quoque fata / prospectant paria atque eadem mox arva tenebis*». Ὁ ΟΜΗΡΟΣ δὲν δίδει ἐκ νέου τὸν λόγον εἰς τὸν Ἐκτορα μετὰ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Πατρόκλου, ἀλλὰ εἰπόντα (τὸν Πατρ.) τέλος θανάτοιο κάλυψε. Ἐνῶ ὁ ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ εἰσάγει τὸν Μεξέντιον ἀποκρινόμενον εἰς τὰς ἀπειλὰς τοῦ Ὀρώδου (10, 743): «τώρα, τοῦ λέγει, ἀπόθανε σὺ καὶ τὰ ἄλλα θὰ τὰ κανονίσῃ ὁ Ζεὺς» («*nunc morere ast de me divom pater atque hominum rex viderit*»). Τὸ τελευταῖον ὅμως τοῦτο εἶναι καὶ αὐτὸ δάνειον, εἶναι (πρβλ. ἀνωτέρω) ἐκ τοῦ ΟΜΗΡΟΥ

¹ Μέν. 99 d: Ὁρθῶς ἄρ' ἂν καλοῖμεν θεῖους τε, οὓς νῦν δὴ ἐλέγομεν χρησμοφδοῦς καὶ μάντις καὶ τούς ποιητικούς ἀπαντας. Νόμ. 682 a: θεῖον γὰρ οὖν τὸ ποιητικὸν ἐνθουσιῶν ὃν γένος ἕμφοδοῦν κλπ. Τὸ ἐνθουσιῶν ὑποπτέυει ὁ Boeckh, ἰδὲ Stallbaum ἐν τῷ

χωρίῳ τούτῳ.

² Ὁ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ὁ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ὑπόπτει τούτους στίχους τούτους. Διὰ τὴν χρησμοφδίαν πρβλ. καὶ ἸΥμν. εἰς Ἀφροδίτην στ. 196. Βλ. διὰ τὸ χωρίον KARL O. MÜLLER, Die Dories 1, σελ. 222 ἐξ.

Ἰλ. X 365 ὅπου ὁ Ἀχιλλεὺς προσφωνεῖ τὸν τεθνηῶτα Ἔκτορα: «τέθναθι¹ κῆρα δ' ἐγὼ τότε δέξομαι, ὅπποτε κὲν δὴ / Ζεὺς ἐθέλῃ τελέσαι ἢδ' ἀθάνατοι θεοὶ ἄλλοι».

Πρέπει τώρα νὰ προσπαθήσωμεν νὰ ἴδωμεν τίνα ἐρμηνείαν τοῦ πράγματος ἔδιδον οἱ Ἀρχαῖοι.

Ἐν παρόδῳ παρατηρήτεον ὅτι τὸ ψυχικὸν τοῦτο φαινόμενον δὲν πιστοποιεῖται γενικῶς ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας. Διότι εἰς τὰς περὶ ψυχῆς ἐρεῦνας ἡμῶν πρέπει πάντοτε νὰ ὁρμώμεθα ἐκ τῶν δεδομένων τοῦ κόσμου ἐν ᾧ ζῶμεν. Ὁ BLEULER ἐν τῷ περὶ ψυχῆς βιβλίῳ αὐτοῦ (Naturg. der Seele, β'. ἔκδ., Βερολῖνον, 1932, σελ. 13) παρατηρεῖ ὅτι «δὲν πρέπει νὰ φορτώνωμεν τὰ πράγματα μὲ ἀντιλήψεις αἱ ὁποῖαι δὲν ἐπιβεβαιώνονται ὑπὸ τῆς πείρας² εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν ἄλλοι κόσμοι καὶ ἄλλαι ἐποπτεῖαι τῶν πραγμάτων περὶ τῶν ὁποίων ἡμεῖς δὲν γνωρίζομεν τίποτε. Ἀλλὰ ἡμεῖς ἀσχολούμεθα μόνον μὲ τὸν κόσμον τὸν ὁποῖον γνωρίζομεν, μὲ τὸν κόσμον ὅλων τῶν ἄλλων φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ μὲ τὸν κόσμον τοῦ πρακτικοῦ βίου³. Οὐδαμοῦ ἀλλαγῶς ἐκτὸς τῆς Ἀπολογίας παρὰ τῷ Πλάτῳ γίνεται ὑπαινιγμὸς περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐχούσης τοιαύτην τινὰ δύναμιν⁴. Οὔτε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει τι εἶναι γνωστοὶ οἱ ὄρισμοί του περὶ ψυχῆς: «ἡ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος» (412a), καὶ ψυχὴ εἶναι: «ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρώτως» (414a)⁵.

Ἐπανέρχομαι εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ φαινομένου ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Ἀρτέμων ὁ Μιλήσιος (κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Νέρωνος, περὶ 54/68 μ. Χρ.), ἔλεγεν ὡς παρ' ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΩ ΤΩ ΕΦΕΣΙΩ (περὶ τὸ 170 μ. Χρ.), περὶ ὀνείρων, φέρεται (F. H. G. 4, 340 b σημ. 2) ὅτι: «ὅταν ἀθροισθῇ ἢ ψυχὴ ἐξ ὅλου τοῦ σώματος πρὸς τὸ ἐκκροθῆναι μαντικωτάτη γίννεται. Εἶχον λοιπὸν τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ ψυχὴ ὀλίγον πρὸς τῆς ἐξόδου τῆς ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (ἐν τῇ ἀπαλλαγῇ τοῦ σώματος ΠΛΑΤ. Φαίδ. 84b) ἀναλαμβάνει καὶ πάλιν ἰσχυροτέρας δυνάμεις ἀναλογούσας πρὸς τὴν θείαν αὐτῆς φύσιν. Ἀλλὰ πολὺ πρὸ τοῦ Μιλησίου Ἀρτέμωνος ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ἐν τῷ «περὶ κόσμου» (391a 16) παρατηρεῖ ὅτι ἡ ψυχὴ «ἐπεραιώθη καὶ ἐξεδήμησεν» «ραδίως τὰ συγγενῆ γνωρίσασα καὶ θείῳ ὄμματι τὰ θεῖα καταλαβοῦσα, τοῖς τε ἀνθρώποις προφητεύουσα»: τοῦτο δ' ἔπαθε, «καθ' ὅσον οἶόν τε ἦν, πᾶσιν ἀφθόνως μεταδοῦναι βουλευθεῖσα τῶν παρ' αὐτῇ τιμίων». Ὁ Ἀριστοτέλης λοιπὸν δίδει εἰς τὴν ψυχὴν διαρκῆ προφητικὴν δύναμιν, ἣτις ἂν θέλῃ τις ἐκδηλοῦται διὰ χρησμοφείας ἐντονώτερον εἰς τοὺς μελλοθανάτους.

ΔΙΟΔΩΡΟΣ ὁ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ (περὶ τὸ 40 πρὸ Χριστοῦ) θεωρεῖ τὸ δόγμα τοῦτο τῆς ψυχομαντείας ἢ προμαντείας τῶν μελλοθανάτων κυρίως Πυθαγόρειον (18, 1 βλ. κατ.)

1 Καὶ ὁμοῦ εἶχεν ὁ Ἔκτωρ ἤδη ἀποθάνει.

2 *Nichts in die Dinge hineindenken, was nicht die Erfahrung darin zeigt.*

3 Unseretwegen kann es noch viele andere Welten oder Anschauungsformen geben, von denen wir nichts wissen; aber wir beschäftigen uns nur mit der Welt, die wir kennen, mit derjenigen aller anderen Naturwissenschaften und des praktischen Lebens. Πρβλ. καὶ OSWALD BUMKE, Gedanken über die Se-

ele, 3τη ἔκδ., Berlin, 1942 σελ. 153 ἔξ. καὶ ἀλλαγῶς.

4 Πρβλ. ἐκ τοῦ Πλάτωνος χωρία οἷα τὰ ἑξῆς: Θεαίτητ. 35 a, Φαίδ. 245, Κρατύλ. 400, Φαίδρ. 250, 246 d 247c, Γοργ. 493, Τίμ. 41 c, 77b, Πολιτ. 435 b, 441 c καὶ ἄλλα.

5 Πῶς ὀρίζουν οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι τὴν ψυχὴν δύναται ὁ βουλόμενος νὰ ἴδῃ εἰς τὸ γνωστὸν Γερμανικὸν Λεξικὸν τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν ὑπὸ RUD. BISLER, ἔκδ. 4η, τόμ. 3ος, σελ. 1 - 22.

ἔχων ὁμως ὑπ' ὄψει καὶ τὰ τοῦ Ὀμήρου προσθέτει «εἰς τὸν Πυθαγόραν καὶ ἑτέρους τῶν παλαιῶν φυσικῶν». Φυσικοὶ ἔλεγοντο οἱ παλαιότατοι Ἴωνες καὶ Ἑλεατικοὶ φιλόσοφοι οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων. Λέγει λοιπὸν ὁ ΔΙΟΔΩΡΟΣ (18, 1) ὅτι: *Πυθαγόρας ὁ Σάμιος καὶ τινες ἕτεροι τῶν παλαιῶν φυσικῶν (=φυσιοδιφῶν, Ιατρῶν) ἀπεφήναντο τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχειν ἀθανάτους, ἀκολούθως δὲ τῷ δόγματι τούτῳ καὶ προγινώσκειν αὐτὰς τὰ μέλλοντα καθ' ὃν ἂν καιρὸν ἐν τῇ τελευτῇ τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος χωρισμὸν ποιῶνται. Τούτοις δὲ ἔοικε συμφωνεῖν καὶ ὁ ποιητὴς Ὀμηρος (πρβλ. ἀνωτ.), παρεισάγων τὸν Ἑκτορα κατὰ τὸν τῆς τελευτῆς καιρὸν προλέγοντα τῷ Ἀχιλλεῖ τὸν μέλλοντα συντόμως αὐτῷ συνακολουθήσειν θάνατον. Ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπὶ πολλῶν καταστρεφόντων τὸν βίον ἱστορεῖται γεγονέναι τὸ προειρημένον καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνης τελευτῆς. Οἷος γὰρ ἐν Βαβυλῶνι μεταλλάττων τὸν βίον κατὰ τὴν ἐσχάτην ἀναπνοὴν ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τῶν φίλων τίνοι τὴν βασιλείαν ἀπολείπει, εἶπεν «τῷ ἀρίστῳ προορῶμαι γὰρ ἐπιτάφιον μέγαν ἀγῶνα γενησόμενόν μοι τῶν φίλων»· ὅπερ καὶ πρὸς ἀλήθειαν ἐξέβη.*

Διακόσια σχεδὸν ἔτη βραδύτερον παραλαμβάνει καὶ ἐπαναλαμβάνει ταῦτα ΣΕΞΤΟΣ ὁ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ (περὶ τὸ 190 μ.Χ.) παρατηρῶν τὰ ἐξῆς (9,20) καὶ αὐτὸς εἰς τὰ τοῦ Ὀμήρου ἀναφερόμενος. Παραθέτω αὐτὸ τὸ κείμενον, ἢ γλῶσσά του εἶναι πολὺ εὐκόλος: *Ἀριστοτέλης δὲ ἀπὸ δυοῖν ἀρχῶν ἔννοιαν θεῶν ἔλεγε γεγονέναι ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἀπὸ τε τῶν περὶ ψυχὴν συμβαινόντων καὶ ἀπὸ τῶν μετεώρων. ἀλλ' ἀπὸ μὲν τῶν περὶ τὴν ψυχὴν συμβαινόντων διὰ τοὺς ἐν τοῖς ὕμνοις γινομένους ταύτης ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὰς μαντείας. ὅταν γάρ, φησὶν, ἐν τῷ ὕπνῳ καθ' ἑαυτὴν γίνηται ἡ ψυχὴ, τότε τὴν ἴδιον ἀπολαβοῦσα φύσιν προμαντεύεται τε καὶ προαγορεύει τὰ μέλλοντα, τοιαύτη δὲ ἐστὶ καὶ ἐν τῷ κατὰ τὸν θάνατον χωρίζεσθαι τῶν σωμάτων. ἀποδέχεται γοῦν καὶ τὸν ποιητὴν Ὀμηρον ὡς τοῦτο παρατηρήσαντα· πεποίηκε γὰρ τὸν μὲν Πάτροκλον ἐν τῷ ἀναιρεῖσθαι προαγορεύοντα περὶ τῆς Ἑκτορος ἀναιρέσεως, τὸν δ' Ἑκτορα περὶ τῆς Ἀχιλλέως τελευτῆς. ἐκ τούτων οὖν, φησὶν, ὑπενόησαν οἱ ἄνθρωποι εἶναι τι θεὸν τὸ καθ' ἑαυτὸ εἰκόδες τῇ ψυχῇ καὶ πάντων ἐπιστημονικώτατον» (πρβλ. ἔκδ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ τῆς Πρωσ. Ἀκαδημ. τῶν Ἐπιστ. Ἀποσπάσματα ἔκδ. V. Rose, τόμ. Β' σελ. 1475, 12). Πρὸ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ καὶ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου ὁ θιασώτης τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ΚΙΚΕΡΩΝ¹ εἰς τὸ σύγγραμμά του de divinatione 1, 30 (ιδὲ καὶ 1, 58 καὶ 1, 81 καὶ ἰδίᾳ 1, 132)² παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὕπνου ἡ ψυχὴ χωρίζεται ἀπὸ τοῦ σώματος κατὰ τὴν κοινωνίαν καὶ ἐπαφήν, ἐνθυμεῖται τὰ παρελθόντα, διακρίνει τὰ παρόντα καὶ προβλέπει τὰ μέλλοντα³. Τὸ σῶμα, λέγει ὁ Κικέρων, κεῖται ὡς κεῖνται οἱ νεκροὶ καὶ ὁμως ἡ*

¹ Πρβλ. πλὴν ἄλλων καὶ Κ. ΓΡΟΛΛΙΟΥ, Ἡ ἐπίδρασις τῆς Πλατωνικῆς παραδόσεως ἐπὶ τῆς θεολογίας τοῦ Κικέρωνος, «Πλάτων» 5 (1953) σελ. 126-146 (ὅπου καὶ ξένη βιβλιογραφία) πρὸ παντὸς πλὴν τῶν Γραμματολογικῶν Teuffel καὶ Schanz βλ. τὸ ἄρθρον Cicero Philosophische Schriften παρὰ PAULY - WISSOWA - KROLL Zweite Reihe, 13ος Halbband στήλ. 827 ἐξ., ἰδίᾳ στήλ. 1904 ἐξ.

² Σημειωτέον ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο τοῦ Κικέρωνος στηρίζεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ποσειδωνίου «περὶ ψυχῆς», ὃ ἀναφέρει ὁ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ 910, 40.

³ Τὰ ἐνύπνια ἐθεωροῦντο ἐνίοτε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὡς ἀνακοινώσεις θεῶν. Τοῦτο καὶ πολλοὶ καὶ αὐτῶν τῶν φιλοσόφων παρεδέχοντο. Πρβλ. καὶ ΑΙΛΙΑΝΟΥ Ποικ. Ἱστορ. 3, 11: οἱ περιπατητικοὶ φασὶ μεθ' ἡμέραν θητεύουσαν τὴν ψυχὴν τῷ σώματι περιπλέκεσθαι

ψυχή ἀκμάζει καὶ ζῆ. Αὐτὸ τὸ πρᾶγμα τὸ κάμνει εἰς πολὺ ἰσχυρότερον βαθμὸν μετὰ θάνατον, ὅτε ἐξέρχεται πλέον ἐντελῶς ἐκ τοῦ σώματος. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπιχειμένου τοῦ θανάτου εἶναι μαντικωτέρα, diviniior. Διὸ καὶ οἱ ἐπιθανατίως νοσοῦντες βλέπουν ἤδη ἐπιχειμένον τὸν θάνατον καὶ ἐπερχόμενον¹. Περὶ τὴν ἀκριβῆ ἔρμηνείαν τούτου τοῦ diviniior διαφωνοῦσιν οἱ ἔρμηνευταί, διότι τὸ ἐπίθετον τοῦτο δηλοῖ τὸν τε «θεῖον» καὶ τὸν «μαντικόν». Θεωροῦν λοιπὸν τὸ diviniior ὡς σημαῖνον «praestantior adque naturae divinae propior». Ἄλλ' ὅμως ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Κικέρωνος καταφανῶς πρόκειται περὶ τῆς μαντικῆς δυνάμεως τῆς ψυχῆς καὶ οὐχὶ περὶ τῆς θεϊότητος αὐτῆς². Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω παρὰ ΚΙΚΕΡΩΝΙ (ἔ.ἀ.) λεγομένων: *idque facilius evenit adpropinquante morte, ut animi futura augurentur*. Παρουσιάζονται λοιπὸν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν των αἱ εἰκόνες τῶν ἀποθανόντων καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συμβῆ νὰ τοὺς ἐπαινοῦν πολὺ ἐὰν μάλιστα τύχη καὶ ἔζησαν ὑπερβολικά, περισσότερον ἄφ' ὅσον θὰ ἀνέμενέ τις, ἢ ἐνθυμοῦνται τὰ ἁμαρτήματά των καὶ ἐντρέπονται πολὺ δι' αὐτά. Ὁ Ποσειδώνιος μάλιστα (λέγει ὁ Κικέρων) ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἀποθνήσκοντες προμαντεύουν τὰ γενησόμενα, μὲ τὴν διήγησιν περὶ ἐνὸς Ροδίου ὁ ὁποῖος ἀποθνήσκων ἐμάντευσεν ὅτι ἔξ συνομήλικές του θὰ ἀποθάνουν μετ' αὐτόν, προεῖπε δὲ καὶ τὴν τάξιν καθ' ἣν θὰ ἐπήρχετο ὁ θάνατος ἐνὸς ἐκάστου ἔξ αὐτῶν³.

Ἄλλὰ ἐρωτᾶται τώρα πόθεν εἶναι δυνατόν νὰ ὠρμήθη ἡ ἰδέα αὐτὴ ὅτι οἱ ἀποθνήσκοντες προσοικειοῦνται θεῖαν μαντικὴν δύναμιν.

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παραλληλίσωμεν τὸ φαινόμενον τοῦ μελλοθανάτου ἀνθρώπου καὶ προφητεύοντος, πρὸς ἄλλο λίαν γνωστὸν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει καὶ ὁ Πλάτων εἰς δύο τοῦ ἔργου. Εἰς τὸν «Φαίδωνα» καὶ εἰς τὴν «Πολιτείαν». Ἐννοῶ τὸ παρατεταμένον ἄσμα τοῦ μελλοθανάτου κύκνου, τὸ «κύκνειον ἄσμα». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ ΠΛΑΤΩΝ εἰς τὸν «Φαίδωνα» διηγεῖται (84e ἔξ.) ὅτι ὁ Σωκράτης ἠθέλε νὰ πείσῃ τοὺς θλιβομένους διὰ τὴν τύχην του μαθητᾶς του, ὅτι αὐτὸς «οὐ ξυμφορὰν ἠγεῖται τὴν παροῦσαν τύχην οὐδὲ διάκειται (ἔνεκα τῆς τύχης ταύτης) δυσκολώτερον ἢ ἐν τῷ πρόσθεν βίῳ». Ἐπέρχεται τότε εἰς αὐτόν ἡ σκέψις νὰ εἴπῃ εἰς αὐτοὺς ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὸν ἐκλαμβάνουν χειρότερον ἀπὸ τοὺς κύκνους (καί, ὡς εἶκε, τῶν κύκνων δοκῶ φαυλότερος ὑμῖν εἶναι τὴν μαντικὴν) οἱ ὁποῖοι «καὶ ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ ἄδοντες» ἄμα αἰσθανθοῦν ὅτι ἐπίκειται τὸ τέ-

καὶ μὴ δύνασθαι καθαρῶς τὴν ἀλήθειαν θεωρεῖν, νύκτωρ δὲ διαλυθεῖσαν τῆς περὶ τοῦτο λειτουργίας (——) μαντικωτέραν γίνεσθαι, ἔξ ὧν τὰ ἐνύπνια.

1 *Cum ergo est omnino sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura providet; iacet enim corpus dormientis ut mortui, viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, cum omnino corpore excesserit. Itaque adpropinquante morte multo est diviniior. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero adfecti, instare mortem.*

2 Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἐκδότης τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Κικέρωνος τὸ ἔρμηνεύουν μᾶλλον ὡς σημαί-

νον μαντικὸς, προφητικὸς (ὁ Ἰταλὸς FUORTI λέγει «più divino, ma propriamente più profetico», καὶ ὁ MARMORALE ἔρμηνεύει «προφητικὸς» ὁ Δανὸς ἐκδότης V. Thoresen (Κοπεργάγη 1894) σιωπᾷ.

3 *Itaque iis occurrunt plerumque imagines mortuorum, tumque vel maxime laudi student, eosque, qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime paenitet. Divinare autem morientes illo etiam exemplo confirmat Posidonius, quod adfert, Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse et dixisse qui primus eorum, qui secundus, qui deinde deinceps moriturus esset.*

λος των τότε δὴ πλεῖστα καὶ μάλιστα ἄδουσι, γεγηθότες ὅτι μέλλουσι παρὰ τὸν θεὸν ἀπιέναι, οὐδὲρ εἰσι θεράποντες¹. Μέλλει λοιπὸν ὁ ψυχοραγῶν κύκνος παρὰ τὸν θεὸν ἰέναι ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ μελλοθανάτου ἀνθρώπου λαμβάνει τότε οἰονεὶ πλήρη τὴν θεϊνὴν αὐτῆς ὑπαρξιν καὶ χρησμοφδεῖ τ. ἔ. «θεολογεῖ» (βλ. ἀν.).

Ὅτι οἱ κύκνοι ἄδουν πρὸ παντὸς ὅταν αἰσθανθῶσι πως ἐπικείμενον τὸν θάνατόν των δέχεται ὅλη ἡ Ἀρχαιότης, καὶ ὄχι μόνον οἱ ποιηταὶ ἀλλὰ καὶ οἱ φυσιοδίφαι. Ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι X, 12, 615 b, 2) παρατηρεῖ: *ᾠδικοί δὲ (οἱ κύκνοι) καὶ περὶ τὰς τελευτὰς μάλιστα ἄδουσιν· ἀναπέτονται γὰρ καὶ εἰς τὸ πέλαγος, καὶ τινες ἤδη πλέοντες παρὰ τὴν Διβύην περιέτυχον ἐν τῇ θαλάττῃ πολλοῖς ἄδουσι φωνῇ γοῶδει, καὶ τούτων ἐώρων ἀποθνήσκοντας ἐνίους.*

Καὶ ὁ Αἰλιανὸς (Ποικ. Ἴστ. 1, 14) ἀναφερόμενος εἰς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους λέγει περὶ τοῦ κύκνου ἐν ἄλλοις καὶ ὅτι «πεπίστευται δ' οὖν ὅτι ἄδει. Καὶ λέγουσιν γε αὐτὸν μάλιστα κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον εἶναι εὐφωνοτάτον τε καὶ ᾠδικώτατον ὅταν ᾗ περὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ βίου»· εἰς ταῦτα παρατηρεῖ ὁ ἀοίδιμος ΚΟΡΑΗΣ (ἐν ἐκδ. Αἰλ. σελ. 285) «ὅτι μὲν οὐδὲν ἄλλ' ἢ μῦθος ἐστὶ τὰ τοῖς ἀρχαίοις παραδοθέντα καὶ πιστευθέντα περὶ τῆς εὐφωνίας τοῦ κύκνου, ἴσασιν οἱ τῇ φυσικῇ ἱστορίᾳ ἀκριβέστερον ἐπιστήσαντες· μῦθος γέ μιν, ἢ φησὶν ὁ Γαλλιστὶ περὶ ζώων ἰδιότητος συγγράφας Βυφών, πολλὰς ἀληθείας ὑπερβάλλων ἠδύτητι»².

Καὶ εἰς ἄλλο ἐν χωρίον ἀναφέρει ὁ Αἰλιανὸς τὰ τοῦ κύκνου (Περὶ ζῴων Ἰδιότητος Β', 32) παρατηρῶν ὅτι ποιηταὶ καὶ πεζοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουσιν αὐτὸν ὡς «θεράποντα» τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλ' ὁ Αἰλιανὸς ὁμολογεῖ ὅτι αὐτὸς «εἰπεῖν οὐκ οἶδε» «ὅπως μούσης τε καὶ ᾠδῆς ἔχει». Πιστεύεται ὅμως ὑπὸ τῶν παλαιῶν («ὑπὸ τῶν ἄνω τοῦ χρόνου») «ὅτι τὸ κύκνειον οὕτω καλούμενον ἤσας εἶτα ἀποθνήσκει»³.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ κύκνος ὁ ἄγριος ἢ μουσικός (cygnus musicus) εἶναι πτηνὸν τῆς Β. Εὐρώπης, εἰς Ἑλλάδα συναντᾶται μᾶλλον ὡς ἐνδημικὸν πτηνὸν καὶ ὅτι, ὡς ἐλέχθη, ἐθεωρεῖτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, δὲν εἶχε ὅμως δυνάμεις θεοῦ⁴.

Νομίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ παραλληλισθῇ τὸ φαινόμενον τοῦτο, τὸ

¹ Ὁ ΚΙΚΕΡΩΝ εἰς τὰς Τουσκουλανὰς Διατριβὰς του (I 30, 73) λέγει περὶ τούτου: *Paque commemorat, (ὁ Σωκράτης), ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sunt, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum.*

² Πρβλ. καὶ τὴν ἐκδ. τοῦ «περὶ τὰ ζῷα Ἱστορίας» τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὸ τῶν AUBERT καὶ WIMMER ἐν τόμ. 2 σελ. 240-241, πρβλ. καὶ HEINDORF ἐν ΠΛΑΤ. Φαίδ. 77 ἐκεῖ καὶ περὶ τῆς διατριβῆς τοῦ J. H. VOS «de cygnorum cantu» κτλ. ἰδὲ καὶ ἐκδ. τοῦ ΠΛΑΤ. Φαίδ. ὑπὸ M. WOHLRAF ἐν τῷ χωρίῳ. Ὁ ΓΡΗΓΟΡ. Ο ΝΑΖ. (Ἐπ. 1) σκόπτων τὰ περὶ τοῦ κυκνείου ἔσματος λεγόμενα παρατηρεῖ ὅτι «τότ' ἄσσονται κύκνοι, ὅταν κοιλοῖσι σιωπήσωσιν».

³ Πολλὰ περὶ τοῦ κύκνου (καὶ κυκνείου ἔσματος)

παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (ἀλλὰ καὶ παρατηρήσεις νεωτέρων, JOH. FRIEDR. NAUMANN κλπ.) βλέπει ὁ βουλόμενος εἰς τὸ ἀξιόλογον βιβλίον ΟΤΤΟ ΚΕΛΛΕΡ, Die antike Tierwelt (Λειψία, τόμ. 1-2, 1909 καὶ 1913) ἐν τόμ. 2 σελ. 213-220, πρβλ. καὶ ΘΣ ἐν λ., καὶ τὴν σημείωσιν τοῦ FRIEDR. JACOBS εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεως τοῦ «περὶ ζῴων ἰδιότητος» τοῦ Αἰλιανοῦ (Ἰένα 1832) ἐν σελίδι 79. Πρὸ πάντων ὅμως ἀναγνωστέα τὰ ἐν τῷ σχετικῷ ἄρθρῳ («Schwan») ἐν τῇ φιλολογικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ PAULY-WISSOWA-KROLL περὶ τοῦ πτηνοῦ τούτου λεγόμενα Β' σειρᾶ β' τόμος στήλ. 782-792 (πρβλ. τὰ ἐν στήλ. 786 περὶ τοῦ κύκνου ἐν τῇ σημερινῇ Ἑλλάδι λεγόμενα ἐκ τῆς ἐφημερίδος «Νέα τοῦ Γκέρλιτς»!).

⁴ WILAMOWITZ, Der Glaube der Hellenen τόμ. Α' (Βερολίνον 1931) σελ. 112.

ὁποῖον παρατηρεῖται εἰς τὸν κύκνον ὅταν πρόκειται νὰ ἀποθάνῃ, μὲ τὴν διαπραγματευθεῖσαν ἐνταῦθα «χρησμοφδίαν» τοῦ μελλοθανάτου ἀνθρώπου. Ὁ ΠΛΑΤΩΝ λέγει (ἔνθ. ἀν.) ὅτι οἱ ἄνθρωποι διὰ τὸ αὐτῶν δέος τοῦ θανάτου λέγουν ὅτι τὰ λεγόμενα περὶ τῶν κύκνων εἶναι ψευδῆ (*καταψεύδονται τῶν κύκνων*) ὅτι ἄρα εἶναι ψεῦδος ὅτι ταῦτα εἶναι τῶν κύκνων «ἄσματα» καὶ ὄχι θρηνοί, καὶ δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν, *οὐ λογίζονται, ὅτι οὐδὲν ὄρνεον ἄδει ὅταν πεινῇ ἢ ριγῶ ἢ τινα ἄλλην λύπην λυπῆται* καὶ ὅτι οὐδὲ αὐτὴ ἡ ἀηδὼν καὶ ἡ χελιδὼν καὶ ὁ ἔποψ, πτηνὰ διὰ τὰ ὁποῖα λέγεται ὅτι «διὰ λύπην θρηνοῦντα ἄδουσι», πράττουσι τοῦτο ἐκ λύπης.

Παρατηρεῖ μάλιστα ὁ ΠΛΑΤΩΝ (Πολιτεία Γ' 620 a) ὅτι αἱ ψυχαὶ αἱ ἐν Ἄδου τοὺς βίους ἠροῦντο, καὶ ὅτι αἱ ψυχαὶ κατὰ συνήθειαν «αἰροῦνται τοῦ προτέρου βίου τὰ πολλά». Καὶ ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἴδῃ τις *ψυχὴν τὴν ποτε Ὀρφέως γενομένην κύκνου βίον αἰρουμένην* καὶ πρὸς τούτοις κύκνον μεταβάλλοντα εἰς ἀνθρωπίνου βίου αἴρεσιν.

Τοιοῦτός τις κατὰ ταῦτα παραλληλισμὸς πρὸς τὰ συμβαίοντα περὶ τὸν θάνατον τοῦ κύκνου, τοῦ ἱεροῦ πτηνοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, θὰ ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ ὅτι ἠωρεῖτο εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μελλοθανάτου φιλοσόφου ὅταν ἔλεγε ὅτι χρησμοφδεῖ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ